

Mikataj Chaustowicz

Uniwersytet Warszawski

email: m.khaustovich@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-3007-0603

Даўнія спісы беларускае *Энеіды*

Old Lists of the Belarusian *Aeneid*

ABSTRACT

The article analyzes recently discovered manuscripts of the poem *Aeneid*. First of all, we touch on individual issues related to the expansion of the famous Belarusian work in Vitebsk region and Smolensk region. Recently discovered by V. Martysyuk “ancient lists” (Ya. Karsky) allow to make a number of significant clarifications regarding the origin and attribution of the poem. In our opinion, the work appeared in the era of the formation of the national identity of the East Slavic ethnic groups, when representatives of the then elites of society tried to awaken the national feelings of their compatriots with the help of literary texts. The author of the Belarusian *Aeneid* is a poet of the late 18th and early 19th centuries. His work was preserved only in reproductions in the Mogilev–Vitebsk intelligentsia in the 1830s (I. Mankowski, the Myslowski brothers and others), as well as in the Smolensk entourage of V. Ravinski. What has come down to our time is the remains of an ancient travesty of an unknown Belarusian author.

The study draws attention to the distinctive features of Myslovsky’s manuscript, executed in Belarusian Latin. The analysis of manuscripts of the middle of the 19th century allowed us to state that the work was written in an Odic stanza, which was largely lost due to the oral tradition (four correct decimas have survived). The absence of “tsokannya” (a characteristic feature of the Belarusian language of the Smolensk region) in the manuscript, which comes from the house of the Ravinskis, reduces the attribution of the work accepted in Belarusian literary studies to a marginal one.

Keywords: Myslovskiy, V. Badzianskiy, L. Kavelin, B. Zaleskiy, “tsokannye”, Odic stanza, attribution.

Паводле сведчанняў сучаснікаў беларуская *Энеіда* ў першай палове XIX ст. карысталася вялікаю папулярнасцю:

Napisana przed 50 laty i nigdy nie drukowana jego¹ *Enejda na wyrót* (nicowana), stała się bardzo popularną pomiędzy junacką szlachtą zaściankową; na wielkich jarmarkach w Czasznikach, Białyniczach; Chasłowiczach, Szkłowie, Homlu, w Połocku na Kraśniku, i teraz usłyszysz przy wesołej ochocie urywki z niej, chociaż często tak przeinaczone, że ledwie typ oryginalny rozpoznasz².

Аўтарскі рукапіс-аўтограф, здаецца, не захаваўся (пакуль не выяўлены); Яўхім Карскі (1861–1931) на пачатку XX ст. працаваў з трыма рукапіснымі копіямі твора, а таксама з двума ягонымі публікацыямі. Рукапісы ён называў «древні́йшымі списками»: два з іх у той час захоўваліся ў бібліятэцы «Московского Общества Истории и Древностей российских» (пад нумарамі 147 і 164) сярод папераў Восіпа Бадзянскага (1808–1877), а трэці – у «Пражскомъ Музеѣ» сярод папераў Паўла Шафарыка (1795–1861).

Першы недатаваны спіс ім ахарактарызаваны наступным чынам:

Первая запись, сдѣланная латиницей, имѣетъ следующее заглавіе (русскими буквами): *Отрывокъ изъ 1-ой пѣсни ЕНЕИДЫ, вывороченной на изнанку на Бѣлорусскій языкъ, по образцу Малороссійской Котляревскаго, 2-мъ Мысловскимъ (въ губ. Витебскъ)*³⁴.

¹ Р. Падбярэскі мае на ўвазе Ігната Манькоўскага, якога лічыць аўтарам твора.

² R. Podbereski, *Białoruś i Jan Barszczewski*, [w:] J. Barszczewski, *Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*, Petersburg 1844, s. XII.

³ Я. Карскі недакладны: рукапіс Мыслоўскага меў крышку іншы тытул (гл. ніжэй). Навуковец выкарыстаў тут тытул рукапісу, які В. Бадзянскі ахвяраваў П. Шафарыку, запазычваючы адтуль таксама геаграфічную лакалізацыю «(въ губ. Витебскѣ)», якую “ажыццявіў” алоўкам П. Шафарык.

⁴ Е. Карскі́й, *Бѣлорусская ЭНЕИДА НА ИЗНАНКУ: Съ приложеніемъ текста сохранившихся отрывковъ: Изъ XVIII в. Сборника Харьковского Историко-Филологического Общества, изданнаго въ честь профессора Н. Ф. Сумцова*, Харьковъ 1908, с. 5.

Нейкіх іншых дэталей пра гэты спіс Я. Карскі не падаваў, але з апублікаванае ім зводнае рэдакцыі *Энеіды* можна было зразумець, што складаўся ён з больш чым са ста радкоў. Навуковец некалькі дзясяткаў разоў выкарыстаў тэкст спісу ў спасылках да зводнае рэдакцыі, прычым цытаваў арыгінал, выкарыстоўваючы як лацінку, так і «транскрыпцыю» (правільна: транслітарацыю). У ягоных цытатах не зусім зразумелым было, аднак, адлюстраванне на пісьме гук [ŷ] літараю *û* (*ÿ*): *byû, zahulaûsia, nupayûsia, parvaûsia, woûkot, raznaû, zakryszai*. Заставалася здагадвацца: ці *û* (*ÿ*) было ў арыгінале, ці гэта сам Я. Карскі, згодна са сваімі прынцыпамі запісу, мадэрнізаваў тэкст. Усё ж такі да нядаўняга часу лічылася, што першым (праўда, у друку) пачаў абазначаць гук [ŷ] адмысловым знакам Аляксандар Рыпінскі (1809–1886) у 1840 годзе⁵:

Dla dokładnego napisania tych piosnek, a zwłaszcza: chcąc napisać tak jak się wymawiać powinno, alfabet nasz polski wystarczyć nie może. Chciałem więc tu wprowadzić nowe *u* s półkołem na wierzchu, czyli łacińskim znakiem *brevis* używanym przy skandowaniu wierszy; ale w niedostatku tego w drukarni naszej: musiałem na to miejsce przyjąć *daszek*⁶.

Беларускім гісторыкам літаратуры ХХ ст. дадзены рукапіс быў недаступны.

Другі спіс *Энеіды навыварат* Я. Карскі датую 1837 г. і даводзіць, што ўзнік ён на падставе папярэдняга: «Этотъ отрывокъ собственноручно переписанъ Бодянскимъ, за исключеніемъ послѣднихъ 23 строкъ, русскими буквами⁷ для извѣстнаго слависта П.І. Шафарика въ 1837 г.»⁸.

⁵ М. Хаўстовіч, *Айчына здалёку і зблізку: Ігнацы Яцкоўскі і Аляксандар Рыпінскі*, Мінск 2006, с. 94.

⁶ А. Рупі́нскі, *Białoruś: kilka słów o poezji prostego ludu tej naszej polskiej prowincji; o jego muzyce, śpiewie, tańcach, etc.*, Paryż 1840, s. 35–36.

⁷ Не зразумела, чаму В. Бадзянскі, маючы пачатак беларускае *Энеіды* лацінкаю, транслітаваў яе на «гражданку». Няўжо тут адно перакананасць расейскага навукоўца, што беларуская гаворка, як складковая частка расейскае мовы, павінна карыстацца тым жа, як і яна, алфавітам? П. Шафарык, які з сучаснай беларускай пісьменнасці ведаў толькі выданні лацінкаю (*Lud polski...*, 1830 Лукаша Галамбёўскага, катэхізіс *Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej...*, 1835 ды *Białoruś...*, 1840 А. Рыпінскага), відаць, не ведаў пра тэкст *Энеіды* лацінкаю і не бачыў нічога дзіўнага ў «гражданке», бо быў знаёмы з даўнімі беларускімі кірылічнымі публікацыямі.

⁸ Е. Карскій, *Бѣлорусская Энеида на изнанку...*, с. 5.

Сам Я. Карскі не наведваў, здаецца, Прагу на пачатку XX ст., але ў спасылцы ён паведамляе, што «списокъ намъ любезно сообщень проф. В.А. Францевымъ»⁹, які з'яўляўся замежным сябрам Чэшскае Акадэміі навук і мастацтваў і, трэба думаць, меў доступ да матэрыялаў П. Шафарыка (яшчэ ў 1902 г. ён абараніў магістарскую працу па гісторыі чэшскага адраджэння).

Беларускія навукоўцы пазнаёміліся з гэтым рукапісам толькі ў 1980-я гг., калі чэхаславацкі літаратуразнаўца Міхал Мольнар (1930–2006) прыслаў ў Мінск фалькларысту Канстанціну Кабашнікаву (1927–2012) фотакопію дакумента.

Трэці вядомы Я. Карскаму спіс славутае беларускае паэмы носіць заглавіе: *ЕНЕИДА съ Малороссійскаго на Смоленскій крестыанскій языкъ, переложенная Викентіємъ Ровинскимъ (помтщникомъ Духовщинскаго унзда)*. На оборотъ заглавнаго листа: «Отъ кандидата Бориса Залѣскаго. 1851 г., августа 11 дня. Москва». Энеида писана русскими буквами въ формѣ куплетовъ, большей частью по 10 строкъ каждый. Всего 30 куплетовъ. Въ концѣ приписка: «продолженіе впредь». Въ выноскахъ даюцца поясненія нѣкотрыхъ малопонятныхъ словъ. Это самый большой отрывокъ бѣлорусской Энеиды въ 303 строки (въ «Маякѣ» около 250, а въ спискѣ Мысловскаго для Бодянскаго еще меньше на 23 строки)¹⁰.

Менавіта гэты спіс твора стаўся асноваю для зводнае рэдакцыі Я. Карскага, а г. зн. і ўсіх наступных публікацый твора.

Заўважым яшчэ, што як і першы рукапіс з папераў В. Бадзянскага, дадзены «списокъ» Б. Залескага быў недаступны беларускім даследнікам.

Праз некалькі дзесяцігоддзяў пасля Я. Карскага быў выяўлены чацвёрты спіс беларускае *Энеіды*; ён знаходзіцца ў Санкт-Пецярбургскім філіяле Архіва Расейскае акадэміі навук (Санкт-Петербургский филиал Федерального государственного бюджетного учреждения науки Архива Российской академии наук; СПбФ АРАН) у фондзе Ізмаіла Сразнеўскага (1812–1880). Калі і якім чынам ён туды трапіў, – звестак не

⁹ Тамсама.

¹⁰ Тамсама, с. 6.

захавалася¹¹. Сённяшні архіўны адрас: СПбФ АРАН, фонд 216 [*Срезневский Измаил Иванович, (1812–1880), филолог, славяновед, академик АН*], вопіс 3 [*Собрание автографов разных лиц*], справа 376 [*Ров... В.П. «Энеида с малорусск. на Смоленский крестьянский яз. переложенная». Автограф. F °. 8 листов*]. Нашую ўвагу ў назве справы прыцягвае слова «*Автограф*». Але, думаецца, супрацоўнікі архіва, не маючы дадатковых звестак, успрынялі дакумент сярэдзіны XIX ст. невядомага ім *Ров... В.П.* як аўтарскі.

Спіс выявіў у 1950-я гг. (?) Лукаш Бэндэ (1903–1961). Ён перапісаў тэкст *Энеіды*, плануючы, пэўна, апублікаваць ці выкарыстаць у сваёй навуковай працы, але хіба не выкарыстаў: ягоных згадак пра паэму ў друку мы не сустракалі. Паводле пазнакаў Л. Бэндэ, тэкст *Энеіды* знаходзіцца на рукахах 1v–7.

У 1980-я гг. (?) гэты рукапіс у ленінградскім акадэмічным архіве паўторна выявіў Іван Цішчанка (1930–2001). Здаецца, у друку пра сваю знаходку вядомы навуковец-фалькларыст таксама не паведамляў, але з копіяй спісу пазнаёміў Г. Кісялёва¹², які наступным чынам ахарактарызаваў дакумент:

Спіс азагалоўлены: *ЭНЕИДА, с малорусского на Смоленский крестьянский язык переложенная В.П. Ров... Аўтар пазнаецца адразу, хоць у ранейшых вядомых спісах крыптанім выглядаў крыху інакш. Вось так і бытаваў гарэзлівы твор – калі з поўным імем аўтара, а часам са свядомымі скарачэннямі: В.П. Ров..., В.П. Р-ский. Разумны, маўляў здагадаецца, а іншым і ведаць без патрэбы. Дарэчы, хто пускаў у свет гэтыя празрыстыя скарачэнні-крыптанімы? Напэўна, сам аўтар. Іншае цяжка сабе ўявіць. [...] Але прадоўжым знаёмства з пецяўбургскім спісам, “спісам Цішчанкі”, як у думках я яго называю.*

Жил-был Яней дятюк хупавый... –

¹¹ У паперах І. Сразнеўскага захоўваюцца лісты Восіпа Бадзянскага (30.08.1853 г.) і мастацтвазнаўца Дзмітрыя Аляксандравіча Равінскага (1869), пляменніка Вікенція Равінскага. Магчыма нехта з іх і даслаў на просьбу акадэміка копію беларускае *Энеіды*. Больш праўдападобна (мяркуючы па асаблівасцях пісоўні твора), што зрабіў гэта Дз. Равінскі.

¹² Упершыню пра знаходку І. Цішчанкі гл.: Г. Кісялёў, *Ад Чачота да Багушэвіча: Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст.*, Мінск 1993, с. 277.

з першых жа радкоў пераконваешся, што прывезены Цішчанкам з неўскіх берагоў тэкст блізкі да аўтарскага, хоць гэта, як паказала арганізаваная І. Цішчанкам і Я. Янушкевічам прафесійная экспертыза, і не аўтограф. Учытваюся ў акуратна перапісаныя строфы, каторы раз паддаюся чароўнасці старасвецкага жартоўнага верша...¹³

Такім чынам, у беларускіх савецкіх даследнікаў была магчымасць ажыццявіць навуковую публікацыю адно двух спісаў *Энеіды наываварат*¹⁴ паводле г. зв. “даўніх” рукапісаў. Але, відаць, пасля зводнае рэдакцыі Я. Карскага, а таксама амаль двух дзясяткаў выданняў (асобных і ў хрэстаматыях ці зборніках) паэмы ў Беларусі цягам 1918–1988 гг. навукоўцы не бачылі ў гэтым патрэбы.

Перад літаратуразнаўчаю навукаю ставілася задача фактычна пацвердзіць атрыбуцыю твора, якую здзейсніў на пачатку XX ст. “заснавальнік беларускага навуковага мовазнаўства і літаратуразнаўства” Я. Карскі, на падставе “зводнай рэдакцыі”... Я. Карскага.

Гісторыкі літаратуры (у першую чаргу І. Бас ды Г. Кісялёў) здолелі значна пашырыць аргументацыю Я. Карскага адносна атрыбуцыі паэмы. Сёння аўтарства Вікенція Равінскага (1786–1855) прынятае пераважнай большасцю беларускіх літаратуразнаўцаў. Прапаноўвалася нават канчаткова вырашыць справу “практычным навуковым рашэннем” (Алесь Яскевіч), на што Г. Кісялёў дазволіў сабе паіранізаваць: “Праўда, як гэта можа выглядаць? Пастанова Вучонага савета Інстытута літаратуры? Рашэнне рэспубліканскай канферэнцыі літаратуразнаўцаў? Судовая пастанова?”¹⁵. Але адначасна ён ўхваліў рашэнне Алега Лойкі і Вячаслава Рагойшы “перавесці” паэму з раздзела ананімных твораў у раздзел аўтарскіх: калі да 1988 г. твор друкаваўся як ананімны, дык у хрэстаматыі “для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей вышэйшых навучальных устаноў” без усялякіх засцярогаў сцвярджаецца: “Сучасны ўзровень беларускага літара-

¹³ Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі: Хто напісаў паэмы ЭНЕІДА НАВАВАРАТ і ТАРАС НА ПАНАСЕ*, Мінск 2005, с. 274.

¹⁴ Навуковае выданне *Энеіды наываварат* паводле першапублікацыі ў часопісе «Маяк» здзейснена Інстытутам мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук БССР у 1962 г. Тэкст рыхтаваў Пётр Вярхоў (1921–1975).

¹⁵ Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі...*, с. 273.

туразнаўства аўтарам ананімнай паэмы *Энеіда навыварат* дазваляе лічыць В. Равінскага”¹⁶.

Больш за тое: у доктарскай дысертацыі Г. Кісялёва прагучала думка, што праблема атрыбучыі *Энеіды навыварат* вырашаная:

Ад погляду на паэму *Энеіда навыварат* як на ананімны твор час ужо адмовіцца. Як мы бачылі, аўтарскі твор стаў на нейкі час “ананімным” толькі з-за перарывістасці культурных традыцый, а таксама недастатковай увагі, інертнага стаўлення да гэтага пытання нашага літаратурназнаўства¹⁷.

І заклікаў працягваць шукаць новыя крыніцы па праблеме аўтарства *Энеіды навыварат*: магчыма яны некалі ўвянчаюцца знаходкай аўтографа паэмы, іншых рукапісаў яе аўтара Вікенція Равінскага¹⁸.

Але, відаць, з часам знаны навуковец зразумеў, што нягледзячы на аграмадную колькасць сабраных аргументаў на карысць аўтарства В. Равінскага, усе яны маюць адно ўскосны характар. Дык у сваёй апошняй публікацыі пра паэму раздзел, дзе ішла гаворка пра твор і ягонага аўтара, назваў не *Вікенцій Равінскі*, а *Энеіда навыварат*¹⁹.

У апошні час даследнікі выявілі шэраг надзвычай цікавых дакументаў, якія хоць і не вырашаюць праблему аўтарства, але дазваляюць казаць пра пачатак новага этапу вывучэння паэмы *Энеіда навыварат*.

Антон Францішак Брыль, пазнаёміўшыся з апісаннем справы 894 з 218 фонду рукапіснага аддзела Расейскае дзяржаўнае бібліятэкі, замовіў электронныя копіі літаратурных твораў, тытулы якіх называў і прыпісваў Вікенцію Равінскаму ягоны ўнук Канстанцін Равінскі. А.Ф. Брыль апублікаваў усе тэксты гэтае справы, якія могуць належаць Вікенцію Равінскаму. Адзін з іх (*Великий муж субординации*) напісаны прозаю, іншыя – вершам. Творы В. Равінскага ўзніклі ў прамежку ад 1805 г. да 1818 г., г. зн. якраз у той час, калі – паводле адной з гіпотэз –

¹⁶ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя*, склад. А. Лойка, В. Рагойша, 2-е выд., перапрац. і дап., Мінск 1988, с. 454.

¹⁷ Г. Кісялёў, *Ад Чачота да Багушэвіча...*, с. 354.

¹⁸ Тамсама.

¹⁹ Г. Кісялёў, *Энеіда навыварат*, [у:] У. Мархель, В. Чамярыцкі, *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*, т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзя*, Мінск 2007, с. 134–151.

была створаная *Энеіда навыварат*. Ці знойдзем мы, скажам, пункты судакранання паміж беларускамоўным і расейскамоўнымі тэкстамі ў галіне стылю, тэхнікі верша і інш.? На нашу думку, выразнага падабенства не назіраецца: з аднаго боку, – дасканалы чатырохстопны ямб *Энеіды*, а з другога, – пераважна цяжкі шасцістопны ямб²⁰ (з шэрагам збояў рытму) В. Равінскага. Складваецца нават уражанне, што аўтар *Энеіды* значна лепш валодае беларускаю моваю, чым В. Равінскі – расейскаю. Так, вядома, мы памятаем, што, як пісаў Канстанцін Равінскі, жыхары Смаленшчыны нават у другой палове XIX ст. не зусім добра размаўлялі па-расейску:

Должен сказать, что в мое время (когда я учился, а затем служил) в Смоленской губернии даже образованные люди из местных уроженцев говорили по-русски неважно, делая часто неправильные ударения, а иногда употребляя и полонизмы. Когда я приехал в Петербург, то мои товарищи по университету и родные, случалось, поправляли мою речь, так неправильно я делал в некоторых словах ударения²¹.

Аднак, пакінуўшы родны кут у чатырнаццаць гадоў (1800), В. Равінскі да сакавіка 1816 г. меў час удасканаліць сваю мову, служачы ў расейскім войску. Зрэшты, і *Рацот капітана с казначеем*, і эпіграмы, і *Разговор суверенных соседей: кума с кумою* напісаны якраз у час “удасканальвання” расейшчыны. Можа, таму ў дадзеных тэкстах В. Равінскага мы адчуваем дух кніжнасці, стыль не самых лепшых паэтаў канца XVIII – пачатку XIX ст.

Вярнуўшыся на бацькаўшчыну, паэт мог звярнуцца ў сваёй творчасці да тэматыкі і праблематыкі мясцовага жыцця. Відавочна, *Разговор суверенных соседей...* напісаны ўжо у час побыту на Смаленшчыне²².

Такім чынам, В. Равінскі, акунуўшыся ў стыхію вясковага жыцця, у знаёмую з дзяцінства моўную стыхію, мог, набыўшы адно з трох

²⁰ Чатырохстопным ямбам напісаная адна эпіграма: усяго чатыры са ста трыццаці васьмі радкоў.

²¹ Цыт. па: Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі...*, с. 264.

²² Звернем увагу: дзве эпіграмы і *Разговор суверенных соседей...*, што датычылі, відавочна, канкрэтных асобаў, не падпісаныя нават крыптанімамі. Пэўна, В. Равінскі не лічыў патрэбным выяўляць сваё аўтарства.

(1798, 1808 і 1809 гг.) друкаваных выданняў *Энеіды* Івана Катлярэўскага, стварыць беларускі адпаведнік славутае паэмы.

Знаёмства з расейскамоўнымі творамі паэта дазваляе падаць два новыя аргументы (на жаль, адно ўскосныя) на карысць аўтарства В. Равінскага.

Па-першае, у сатыры *Разговор суеверных соседей...* згадваецца «отсечка огника»:

Меж нас будь сказано, умишко в нем недалый:
Не верит колдунам, смеется над Страдальной.
Отсечку огника, на хлебы наговор,
Алёну даже ведь считает он за вздор²³.

“Вогнік” сустракаецца ва ўсіх спісах *Энеіды*, аднак ён вядомы не толькі на Смаленшчыне, не толькі смаленскім крывічам, але і на Віцебшчыне ды Магілёўшчыне²⁴. І нават Ларысу Геніюш “навучыла маці вогнік адліваць”.

Па-другое, два тэксты са *Сборника историко-литературного о войне 1812–1814 гг.* падпісаны крыптанімамі *W.R.* і *Wincent Row...*²⁵. Падобныя крыптанімы мы сустракаем: а) у адным са спісаў беларускага твора (*Энеида Сз малоруского на Смоленский крестьянский языкъ переложенная В.П. Ров...*); б) у артыкуле *Духовщинское подречъ* Пятра Шастакова ў 50 нумары газеты «Смоленскія губерскія вѣдомости» за 1853 г. (*Энеида, на Смоленское крестьянское наречіе переложенная В.П. Р-скимъ*).

Такім чынам, В. Равінскі ў розны час карыстаўся рознымі псеўданімамі: *W. R.* (1805), *Wincent Row...* (1810), *В.П. Ров...* і *В.П. Р-скій* (1820-я – 1853 г.). Праўда, застаюцца сумненні, што менавіта ён сам “стварыў” пададзеныя вышэй крыптанімы. Усё ж расейскамоўныя творы паэта захаваліся, відаць, у копіях: пра гэта могуць сведчыць памылкі, якія паходзяць не ад аўтара, а ад перапісвальніка (Апалона

²³ Цыт. па: А.Ф. Брыль, *Русскоязычные произведения Викентия Ровинского в рукописном отделе Российской государственной библиотеки*, “Асоба і Час” 2020, № 9, с. 172.

²⁴ Гл.: І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, с. 63: “ВОГНИКЪ, -а, с.м. Струпь на рукъ или на лицѣ. Огневица. Вогникъ прикинувся”.

²⁵ Супрацоўнікі Расейскае дзяржаўнае бібліятэкі расчыталі крыптанімы як *Wincent Row...* і *W.K.*

Равінскага?). Яшчэ больш відавочна, што П. Шастакоў, і невядомы перапісвальнік для І. Сразнеўскага спасылаліся не на аўтограф (лепш: рукапіс з дому Равінскіх), а на копію, якую атрымалі ад Равінскіх (як варыянт: самастойна перапісалі з аўтографа [рукапісу з дому Равінскіх]). Цікава: Барыс Залескі ў 1851 г. занатоўвае імя і прозвішча аўтара цалкам («переложенная Викентіємъ Ровинскимъ»), а вось перапісвальнік для І. Сразнеўскага з нейкіх прычынаў пакідае толькі пазнавальны крыптанім («переложенная В.П. Ров...»). Пры гэтым копія і аднаго, і другога прызначаліся для “чужых” людзей (В. Бадзянскага, І. Сразнеўскага). Гэтак жа як і публікацыя П. Шастаковым крыптаніма *В.П. Р-скій* у мясцовым друку. Чаму толькі ў 1850-я гг., праз шэсць гадоў пасля публікацыі пад прозвішчам Манькоўскага, у *Энеіды навыварат* з’яўляецца новы аўтар, які да таго ж не заўсёды падаецца пад поўным прозвішчам? Вядома, нарыс Р. Падбярэскага ў польскамоўнай кніжцы Я. Баршчэўскага на Смаленшчыне магло і не чытаць. Але вось з XXIII тома часопіса «Маяк» нехта з вялікага роду Равінскіх павінен быў пазнаёміцца.

Не можам мы не звярнуць увагу і на тое, што крыптанімы В. Равінскага 1805 і 1810 гг. занатаваны лацінкаю. Пэўную цікавасць выклікае форма другога з іх: *Wincent Row...* – гэта і не па-польску (правільна: *Wincenty Row...*), і не па-французску (правільна: *Vincent Rov...*). Можна меркаваць, што гэтак, па-беларуску, называлі паэта дома. Вікенціем Паўлавічам ён стаў значна пазней²⁶. Дык, відаць, ужо час, пішучы пра найбольш верагоднага аўтара паэмы *Энеіда навыварат*, варта правільна падаваць ягонае імя – *Вінцэнт Равінскі*.

Пры ўсёй значнасці выяўленых А.Ф. Брылём літаратурных твораў В. Равінскага, яны не могуць быць дастатковым аргументам, каб мы цалкам адмовіліся ад “погляду на паэму *Энеіда навыварат* як на ананімны твор”. Яшчэ больш сумневаў у аўтарстве В. Равінскага ўзнікае пасля першага знаёмства з “даўнімі спісамі” твора, якія выявіў зусім нядаўна Вячаслаў Мартысюк у каталогах Расейскага дзяржаўнага архіва даўніх актаў (Масква) і з дапамогай Міколы Раманоўскага атрымаў копіі з м/ф.

²⁶ У расейскіх афіцыйных паперах XVIII – пачатку XIX ст., мяркуючы па даследаваннях Г. Кісялёва, паэт ніколі, здаецца, не быў запісаны Вінцэнтам.

Трэба сказаць, што беларускія гісторыкі літаратуры доўгі час марна імкнуліся знайсці рукапісы *Энеіды наываварат*, якія Я. Карскі называў «древнѣйшими списками». Адзінае, што ўдалося высветліць І. Басу, дык гэта тое, што спісы Мыслоўскага і Б. Залескага знаходзіліся да 1933 г. сярод папераў В. Бадзянскага, а потым былі згубленыя²⁷. Г. Кісялёў пра свае пошукі «древнѣйшихъ списковъ», здаецца, не паведамяў.

Бібліятэка Московскаго Общества Истории и Древностей российских, дзе пасля смерці В. Бадзянскага захоўваліся (з 1877–1879 гг.) паперы вучонага, была апісаная Ягорам Сакаловым. Тут у раздзеле *Труды Бодянского по собиранію матеріаловъ по языкознанію и по собиранію памятниковъ народнаго творчества* пазначаны 22 пазіцыі-дакументы з пераважна беларускімі матэрыяламі²⁸. Сярод іх – два спісы *Энеіды наываварат*. Менавіта імі карыстаўся Я. Карскі, калі рыхтаваў сваю публікацыю пра беларускую *Энеиду*.

Пасля ліквідацыі ў 1929 г. Общества ягоная бібліятэка была падзеленая і перададзеная ў розныя ўстановы. У пасляваенны час рукапісы бібліятэкі трапілі ў Расейскі дзяржаўны архіў старасвецкіх актаў (тады: Цэнтральны дзяржаўны архіў старасвецкіх актаў) і сталіся 188 фондам. У 1980 г. быў зроблены вопіс гэтага фонду, а г. зн. ужо тады можна было выявіць «древнѣйшіе списки» беларускае *Энеіды*. Але чакаць давялося амаль сорок гадоў. У 2018 г. В. Мартысюк, гартуючы чацвёрты том даведніка *Российский государственный архив древних актов. Путеводитель <...>* натрапіў на гэтую пазіцыю: *Бодянский О.М., профессор Московского университета: Материалы по языкознанию, записи белорусского фольклора XIX в. [Российский государственный архив древних актов... 1999, 119]*. Зварот да вопісаў РДАДА дазволіў удакладніць інфармацыю: *Записи белорусского фольклора и материалы по языкознанию профессора Московского университета О.М. Бодянского. «Разрозненные тетради. См. Соколов, бумаги О.М. Бодянского, NoNo 144–165». Российский государственный архив древних актов (РГАДА), Москва. – Ф. 188. Рукописное собрание*

²⁷ І. Бас, *Літаратурныя пошукі, знаходкі, даследаванні*, Мінск 1969, с. 10.

²⁸ Е. Соколовъ, *Библиотека Императорскаго Общества Истории и Древностей Российскихъ: Выпускъ второй: Описание рукописей и бумагъ, поступившихъ съ 1846 по 1902 г.*, Москва 1905, с. 627–629.

Центрального государственного архива древних актов (коллекция). – Оп. 1. – Д. 1394. <с. ф.>. Неўзабаве ўдалося атрымаць і фотакопіі архіўных матэрыялаў, зробленыя з мікрафільмаў²⁹.

Вывучэнне «древнейших списков» беларускае *Энеіды* толькі пачынаецца. Маём надзею, што яно дасць магчымасць па-новаму асэнсоўваць праблему аўтарства славутага беларускага твора.

Ніжэй мы коратка ахарактызуем найважнейшыя спісы славутага твора: “Спіс Мыслоўскага”, “Спіс Бадзянскага”, “Спіс Кавеліна”, “Спіс Залескага” і “Спіс Сразнеўскага”.

Спіс Мыслоўскага

Датуецца гэты спіс наступным чынам: не пазней 1837 г., бо ў снежні г.г. В. Бадзянскі часткова (80 радкоў са 103) транслітараваў яго з лацінкі на гражданку і падараваў П. Шафарыку. Даволі складана адказаць на пытанне: калі В. Бадзянскі атрымаў “спіс Мыслоўскага”?

Грунтоўна даследуючы гэтае пытанне, Г. Кісялёў высветліў, што Мыслоўскіх, верагодна звязаных з маскоўскім і пецяярбургскім “асяродкамі” зацікаўлення беларускаю *Энеідаю*, было двое³⁰: браты Іван і Каятан. Г. зн., больш праўдападобна, што старэйшы Іван (1815–1834) падчас вучобы ў Маскоўскім універсітэце перадаў рукапіс В. Бадзянскаму:

Ад гэтага часу мы ж упэўненыя, што гэта ён скапіраваў спіс *Энеіды* для Бадзянскага, прычым загалолак склаў так “далікатна”, што яго, перапісчыка, пры жаданні можна было лічыць і аўтарам беларускай паэмы. Каго ў залатую пару юнацтва не вабілі паэтычныя лаўры?³¹

Праўда, студэнтам І. Мыслоўскі быў нядоўга – менш за тры месяцы: 23 лістапада 1834 г. ён памёр ва ўніверсітэцкім шпіталі. Нягледзячы на

---

²⁹ В. Мартысюк, *Беларускія матэрыялы ў маскоўскай частцы архіва Восіпа Бадзянскага*, [у:] *Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні: зб. навук. пр.*, вып. 10, Мінск 2023, с. 255.

³⁰ Я. Карскі лічыў: «К.Ф. Мысловскій», што даслаў Льву Кавеліну фрагмент паэмы для публікацыі ў часопісе «Маяк», – гэта той самы чалавек, які «доставил» спіс твора В. Бадзянскаму.

³¹ Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі...*, с. 87–88.

гэта, Г. Кісялёў лічыў, што менавіта ён перадаў В. Бадзянскаму рукапіс паэмы: “Восенню 1834 года – часам знаходжання Івана Мыслоўскага ў Маскве – хутчэй за ўсё і трэба датаваць віцебскі спіс *Энеіды*, што трапіў да Бадзянскага”³².

Так, сапраўды, І. Мыслоўскі мог прывезці ў Маскву *Энеіду*. І рукапіс застаўся ў сяброў, напрыклад, у Максіміліяна Маркса (1816–1893), з якім яны ў адзін дзень прыехалі з Віцебска ў Маскву і запісаліся ва ўніверсітэт³³. Калі ж у 1836 г. П. Шафарык звярнуўся да Міхаіла Пагодзіна (1800–1875) даць звесткі пра ўкраінскую і беларускую мовы і літаратуры, дык знаны расейскі гісторык прасіў В. Бадзянскага зрабіць гэта. Апошні хутка выканаў просьбу адносна ўкраінскае мовы і літаратуры, а вось што датычыць беларускае, то ён, хоць і меў блізу 2000 беларускіх песняў, але

положил себе правилом: не произносить своего суда о том, чего сам не имел случая видеть, слышать, проверить на туземье: ведь страны-то эти не за горами? Авось, рано-поздно, приведет Бог побывать там, прислушаться, наглядеться, сверить, переверить вычитанное и перенятое от других и, тогда уже, подвесьть конечный итог...³⁴

Ці не азначае гэта, што В. Бадзянскі, атрымаўшы адказнае даручэнне П. Шафарыка, толькі з красавіка 1836 г. стаў актыўна цікавіцца “беларускім пытаннем”? Ці, сапраўды, менавіта цяпер ён мог налазіць дачыненні са студэнтамі Маскоўскага ўніверсітэта, што паходзілі з Віцебшчыны? А можа, ён з’ездзіў-такі на Беларусь? У першым выпадку нехта са знаёмых І. Мыслоўскага перадаў два аркушы з тэкстам *Энеіды*; у другім – В. Бадзянскі сустрэкаўся з К. Мыслоўскім у Віцебску ці ў дзе іншым месцы. Першы варыянт, вядома, больш рэалістычны. І ў нас цяпер, маючы копію “спісу Мыслоўскага”, ёсць магчымасць высветліць гэтае пытанне: варта параўнаць характар пісьма (почырк) перапісвальніка *Энеіды навыварат* і прашэнне аб прыняцці ў студэнты Маскоўскага ўніверсітэта, якое захавалася ў Цэнтральным дзяржаўным архіве г. Масквы (Центральный государственный архив

³² Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі...*, с. 89.

³³ Тамсама, с. 86–87.

³⁴ Цыт. па: Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі...*, с. 35.

г. Москвы)³⁵ ў фондзе 418 [*Канцелярия Московского университета*], вопіс 104, справа 166³⁶. На жаль, мы пакуль не змаглі атрымаць электронную копію дакумента.

На нашу думку, вельмі важна ведаць, хто быў перапісвальнікам першага вядомага сёння спісу *Энеіды навыварат*. Калі зрабіў гэта І. Мыслоўскі, то ўпэўнена можна будзе казаць, што паходзіць гэты спіс з першае паловы 1830-х гг.

Перш-наперш трэба зазначыць, што “спіс Мыслоўскага” выкананы на замову. Але калі ўзнікла запатрабаванасць на літаратурны твор на беларускай мове? У 1834 г. В. Бадзянскі, закончыўшы ўніверсітэт са ступенню кандыдата славесных навук, пачаў працаваць у 2-й Маскоўскай гімназіі, г. зн. у верасні-лістападзе гг. ён хіба не мог сустрэцца з І. Мыслоўскім. Больш за тое, у гэты час В. Бадзянскі актыўна займаецца ўкраінскаю тэматыкаю: выдае два зборнікі на аснове ўкраінскага фальклору *Малороссийские вирши* (пад псеўданімам Бода-Варвынец) і зборнік народных казак *Наськы украинськы казкы* (пад псеўданімам Запорозьця Иська Матырынки) ва ўласнай паэтычнай апрацоўцы і рыхтуе да абароны навуковую працу *О народной поэзии славянских племенъ: разсужденіе на степень магистра Философского факультета первого отделения* (1837). Тут, дарэчы, навуковец абмежаваўся «разсмотрѣніемъ естественной, безыскусственной народной Поэзии Славянскихъ племенъ, нимало не касаясь той народной Поэзии ихъ, которая должна была развиваться изъ нея, какъ своего корня»³⁷.

Г. зн. літаратурныя тэксты яго не цікавілі. Увогуле, разважаючы пра паэзію славянскіх плямёнаў, В. Бадзянскі асноўную ўвагу звяртае на песні чэхаў, мараваў, славакаў, палякаў, сербаў, «сѣверныхъ руссовъ (великоруссовъ)» і «южныхъ руссовъ (украинцевъ, малороссіянъ)». Перашкодаю для аналізу вуснай народнай творчасці іншых славянскіх плямёнаў было «отсутствие собранія народныхъ поэтическихъ произведений Бѣло-Руссовъ, Болгаръ, Словенцевъ...»³⁸. Ён мае на ўвазе, вядома,

³⁵ Раней: Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў г. Масквы.

³⁶ Студэнцкую справу І. Мыслоўскага выявіў Г. Кісялёў.

³⁷ І. Бодянскій, *О народной поэзии славянскихъ племенъ: разсужденіе на степень магистра Философского факультета первого отделения*, Москва 1837, с. 16.

³⁸ Тамсама, с. 40.

адсутнасць друкаваных зборнікаў. Прынамсі, беларускія народныя песні ён мае ў рукапісе:

Исключая пѣсень Бѣло-Русскихъ, коихъ только несколько напечатано въ «Вѣстникѣ» Е[вропы] и «Молвѣ». У насъ имѣется около *двухъ тысячъ*, 2.000, пѣсень Бѣло-Русскихъ, но всѣ онѣ преимущественно *свадебные и обрядные*³⁹.

«Около двухъ тысячъ» – гэта, вядома, зборы Зарыяна-Далэнгі-Хадакоўскага. Ці кантактаваў у 1835–1836 гг. В. Бадзянскі ў гэтай справе са студэнтамі з Віцебшчыны? Калі так, дык мог атрымаць ад сяброў нябожчыка І. Мыслоўскага і *Энеіду*. І гэта менавіта яны (ці нехта з іх) прыпісалі яму аўтарства. Бо ведалі беларускі літаратурны твор менавіта ад І. Мыслоўскага.

Звернем увагу: “спіс Мыслоўскага” – двухмоўны: тытул запісаны па-расейску, тэкст паэмы – лацінкаю па-беларуску, спасылка-тлумачэнне на палях («Бахциха содержательница пивного погреба въ Бѣшенковичахъ Витебской Губерніи») – зноў па-расейску; напрыканцы маецца таксама пазнака («и проч.»), якая сігналізуе, што перапісвальнік ведае (ці мае), але з нейкіх прычынаў не занатоўвае працяг паэмы. Наколькі можна меркаваць паводле фотакопіі рукапісу, і тытул, і тэкст паэмы, і інш. запісаныя рукою аднаго чалавека і адным атрамантам. Расейскаю моваю перапісвальнік валодае хіба не зусім добра: напрыклад, ён піша «Отривокъ». Праўда, тытул, дадзены ім беларускай *Энеідзе* (*Отривокъ изъ 1ой пѣсни Энеиды вывороченной на изнанку на Бѣлорусскій языкъ, Г^{номъ} Мысловскимъ*), відаць, “запазычаны”, ці лепш сказаць: створаны на ўзор тытулу расейскае *Енейды* Мікалая Восіпава (1751–1799). Відаць, перапісвальнік быў знаёмы не з першым (*Виргилиева Энейда, на изнанку*, 1791), а другім ці трэцім выданнем (*Виргилиева Энейда, вывороченная на изнанку*. Н. О., 1800; 1801). Цікава і тое, што перапісвальнік не выкарыстоўвае тытулы выданняў украінскае паэмы: першае называлася *Малороссійская Енеида въ трехъ частяхъ: Енеида на малороссійскій языкъ перелицованная И. Котляревскимъ* (1798). Падобны тытул мела і другое, зноў “пірацкае”, выданне: *Енеида на малороссійскій языкъ перелицованная И. Котляревскимъ* (1808).

³⁹ І. Бодянскі, *О народной поэзии славянскихъ племенъ...*, с. 141.

І толькі трэцяе выданне будзе мець аўтарскі тытул: *Виргилиева Енеида на малороссійскій языкъ переложенная И. Котляревскимъ* (1809).

Перапісвальнік, пэўна, добра валодаў польскаю моваю, графіку якое здолеў дастасаваць да беларускае мовы. Апрача таго, ён, скажам так, адчуваў фанетыку беларускае мовы. Прынамсі, гук [ў] быў для яго адметным, бо нават прыдумаў адмысловыя графемы *й* і *и*⁴⁰. Фактычна, ён не меў узораў запісу беларускае мовы, бо іх было зусім мала.

Сваім мовазнаўчым досведам перапісвальнік “спісу Мыслоўскага” выгодна адрозніваецца ад усіх іншых – вядомых і невядомых – аматараў беларускае пісьменнасці, дзякуючы якім да нас дайшла *Энеида*. Мы дапускаем, што перапісвальнік “спісу Мыслоўскага” карыстаўся нейкім іншым спісам, дык лагічна будзе паставіць пытанне: ці ў пратографе “спісу Мыслоўскага” таксама гук [ў] перадаваўся графемаю *й* (*и*)? А можа, гэта ён, перапісвальнік, студэнт Маскоўскага ўніверсітэта дазволіў сабе ў адпаведнасці з набытымі філалагічнымі ведамі паправіць спіс-пратограф?

Хіба самым дасведчаным мовазнаўцам сярод ураджэнцаў Віцебшчыны быў у той час у Маскоўскім універсітэце Каятан Касовіч (1814–1883), які якраз у 1836 г. заканчваў навучанне на славесным аддзяленні. Але апублікаваная ім у «Молвь» (1835, № 21) за подпісам «Бѣлоруссъ К. К.» «бѣлорусская пѣсня» *Скажи, клѣнъ, чи ты не деревце?* дазваляе станоўча запярэчыць пра датычнасць будучага славутага навукоўца-ўсходазнаўца да “спісу Мыслоўскага”.

Публікацыя К. Касовіча даводзіць таксама, што “спіс Мыслоўскага” не мог узнікнуць пад уплывам мовазнаўчае навукі прафесараў Маскоўскага ўніверсітэта. Відаць, І. Мыслоўскі занатаваў беларускую *Энеиду* яшчэ да паступлення ва ўніверсітэт. Пацвярджаецца гэта яшчэ і тым, што К. Мыслоўскі меў вельмі блізкі спіс твора і, да таго ж, таксама настойваў на адметнай перадачы на пісьме гуку [ў]: Леў Кавелін па яго радзе, праўда, не “вынайшаў” у гражданы літары *ў*, але ў гэтай ролі ў яго выступае літара *у*.

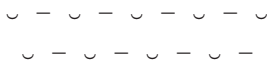
Усяго 69 разоў у спісе Мыслоўскага для абазначэнні гуку [ў] выкарыстоўваецца адмысловая графема *й* (*и*). Практычна літара *ў* пасля галоснае расстаўлена бездакорна. Хіба толькі дзеля рытму [ў] нека-

⁴⁰ Магчыма, усё ж літара *и* “атрымалася” ў перапісвальніка як варыянт *й*. Альбо так было ў пратографе і перапісвальнік дакладна скапіраваў свайго папярэдніка.

лькі разоў становіцца [y] (“Parniuk niaŭwosza ukrasiu”, “Ina usieŭwszy rakaciłaś”). З гэтаю ж мэтаю колькі разоў замест [y] з’яўляецца [ŭ] (“Jak – ŭ wir ŭsich torczma haławoj”). Двойчы гэты гук абазначаецца літараю *w*: “Skaciŭsia s pieczki w adziŭ mih”; “Wprahi paŭlina...”.

Перапісвальнік “спісу Мыслоўскага” валодаў таксама ведамі ў галіне вершазнаўства. Гэта хіба ягонаю рукою (можам меркаваць толькі па атрамэнту) на першай старонцы злева ўгары пададзены рытмічны малюнак верша *Энеіды*:

Узнікла гэтая схема, відаць, пасля спісання тэксту паэмы. Так аўтар фіксаваў у сваёй свядомасці чатырохстопны ямб, але, відавочна, не правяраў кожную страфу. Колькі разоў заўважаецца збой рытму: “A Jawuł u batraki naniaŭsia”, “Zabileła sia i rawieła”. Што датычыць строфікі, дык у рукапісе падзел на строфы адсутнічае. Але ўлічваючы тое, што і расейская, і ўкраінская паэмы пісаліся адычнаю страфою, мы шукалі адычную страфу і ў беларускім творы. На 103 радкі “спісу Мыслоўскага” такая аказалася толькі адна (“Niawiedaisz majho ty hoга...”)⁴¹. Яшчэ маецца тут шэсць першых чатырохрадкоўяў адычнае страфы і адно – апошняя чатырохрадкоўе.

Звяртае на сябе ўвагу тое, што тэкст даволі “чысты”, выпраўленні фактычна адсутнічаюць. Гэта яшчэ адно пацвярджэнне, што перапісвальнік карыстаўся “праатографам”. Але часам ён памыляўся. Напрыклад, радок “O Car Carewicz Grap Niaptun” застаўся без рыфмаванае пары. У «Маякѣ»: “О, царь царевичъ Грабѣ Няптунѣ! // Ты нашѣ отецъ, нашѣ апякунѣ”; у “спісе Б. Залескага”: “О Царѣ, царевичѣ, Тягѣ Няптунѣ! // Ня буду предѣ тобой бряхунѣ”; у “спісе І. Сразнеўскага”: “О Царѣ царевичѣ, грапѣ Няптунѣ! // Ня буду предѣ тобой бряхунѣ”.

⁴¹ Яно, дарэчы, адпавядае шостаю страфе прапанаванай намі рэканструкцыі *Энеіды* [гл.: М. Хаўстовіч, *ЭНЕІДА НАВЫВАРАТ: спроба рэканструкцыі*, [y:] *Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта: Навуковы зборнік*, вып. пяты, Мінск 2004, с. 34–35]. Такім чынам, да трох адычных строфаў (нерэканструяваных!), якія мы выявілі ў зводнай рэдакцыі Я. Карскага, дадаецца чацвёртая.

Двойчы перапісвальнік памыліўся, пішучы не тую літару: “zmiału” замест “zmiału”, “biały” замест “biary”. Двойчы ён выкарыстаў паланізмы: “*Iż more burknić ruzytami*” (тут, відаць, трэба *Aż ci Szto*) і “*I sroha k wietram zakryczaj*”.

Можна адзначыць таксама асобныя дыялектныя асаблівасці, якія адлюстраваныя ў тэкспе паэмы:

- характэрнае для паўночна-ўсходняга дыялекту дысімілятыўнае аканне / яканне: *nichaj, ik pani, ina, ik raz, pirapieczki, kawirzieńki, padplitaj, prujawu, pacikła, ni budu, zabileła sia, ścibaŭ, siadzieŭ, nia-czyścik, niaŭwosza, wiapier, ciabie, zmiatu, miakotnaŭ, śpiaczy i інш.*
- цвёрдае *p*. Але: *padariŭ, priszła, prikazaŭ.*
- уніфікаваны канчатак з мяккім *-цъ* дзеясловаў трэцяе асобы адзіночнага ліку: *pahubić, pasadzić, pływieć, pjeć, zadajeć, preć, budzić.*
- ужыванне (пад уплывам расейскае мовы) літары *o* на месца *a*: *miakotnaŭ, dzieło, cieło, po-nutru, moja, niwodnaŭ, woŭkom.*

І яшчэ на адну фанетычную асаблівасць варта звярнуць увагу – на г. зв. цоканне, якое характэрнае для паўночна-ўсходняга дыялекту беларускае мовы, на што звярнуў у свой час Я. Карскі:

смѣшеніе *ц* и *ч* въ бѣлорусскомъ нарѣчїи изрѣдка встрѣчается вообще въ сѣвернобѣлорусскихъ говорахъ, но особенно распространено въ части Себежскаго уѣзда, въ Велижскомъ, Бѣльскомъ Смол. г., Духовщинскомъ, Порѣчскомъ (вылучэнне нашае – М.Х.) и Ржевскомъ⁴².

Звернем увагу, што цоканне «особенно распространено» «въ Велижскомъ» павеце, адкуль паходзілі Мыслоўскія⁴³, і ў «Духовщинскомъ» павеце, дзе нарадзіўся і доўгі час жыў найбольш верагодны аўтар беларускае *Энеіды* В. Равінскі. Аднак – як ні дзіўна! – гэта з’ява амаль не знайшла свайго адлюстравання ў «запис[и] Бориса Залёскаго 1851 г. [...] сам[ой] исправн[ой] и полн[ой]»⁴⁴. Праўда, Я. Карскі адзначыў адзін

⁴² Е. Карскі, *Бѣлоруссы*, т. I: *Введение въ изучение языка и народной словесности, съ приложениемъ двухъ картъ*, Варшава 1903, с. 498.

⁴³ Вёска Асінавая Калода (гміна Будніца) блізу Веліжа належалі Мыслоўскім цягам ці не ўсяго XIX ст. Зрэшты, мы не ведае дакладна, ці жылі яны тут стала.

⁴⁴ Е. Карскі, *Бѣлорусская Энеида на изнанку...*, с. 18.

выпадак цокання: «*Кацатыгѡ* во всѣхъ редакціяхъ. У Носовіча нѣтъ, у Даля “кочедыкъ” лапотное шило. Интересно смоленское смѣщеніе ч и ц (ср. *Бѣлоруссы*, I, 223)»⁴⁵.

Адсутнічае цоканне (за выключэннем слова *kacatyh*) у “спісе Мыслоўскага”, а вось у версіі К. Мыслоўскага, апублікаванай у часопісе «Маяк», цоканне адлюстравана (на *пецкѣ*, на *перепецкѣ*, *кацатыхѡ*, *сѡ пецки*, *драцона*, *вѣцно*, *цы смоль вы у Шутца*, за *цѣмѡ*), хоць літара ч ужываецца значна часцей – больш за сорок разоў.

Чаму аўтар *Энеіды*, які нібыта паходзіў з рэгіёна, дзе «особенно распространено» цоканне, “адмовіўся” адлюстроўваць яго ў сваім творы, і толькі адзін з перапісвальнікаў часткова яго выкарыстаў?

На нашу думку, “спіс Мыслоўскага” паўстаў на аснове копіі, якая паходзіла з дому Мыслоўскіх. Гэтую копію, магчыма, паводле вуснага апаведу, запісала асоба, якая добра ведала беларускую мову і даволі добра адлюстравала на пісьме асаблівасці мовы, ці не ўпершыню ў гісторыі айчыннага пісьменства ўводзячы ва ўжытак графему *ѣ* дзеля перадачы гуку [ѣ].

Спіс Бадзянскага

В. Бадзянскі, накіраваны Маскоўскім універсітэтам у навуковае падарожжа па славянскіх краінах, 1/13 снежня 1837 г. прыехаў у Прагу. Да гэтага часу ён ужо меў падрыхтаваныя матэрыялы пра беларускую мову і літаратуру, меў з сабою і “спіс Мыслоўскага”. П. Шафарыку патрэбны былі “ўзоры” кожнае славянскае мовы. Беларускія тэксты ён, відаць, прасіў у В. Бадзянскага, які колісь (паўтара года таму) пісаў пра сабраныя блізу 2000 песняў. Г. зн. П. Шафарык павінен быў атрымаць нейкую колькасць беларускіх “узораў”. Аднак дзеля кнігі *Slovanský národopis* (1842) ён выкарыстае тры беларускія народныя песні з *Białorusi* (1840) А. Рыпінскага⁴⁶, а ў архіве славац-

⁴⁵ Тамсама, с. 9.

⁴⁶ У дадатку, дзе змешчаны “ўзоры”, П. Шафарык назаве А. Рыпінскага Рыбінскім і не зверне ўвагу на графему *ѣ*, якой аўтар *Białorusi* перадаваў гук [ѣ]. Цікава, калі П. Шафарык амаль без памылак перадае беларускія народныя песні, надрукаваныя

Нягледзячы на асобныя памылкі і недакладнасці, “спіс Бадзянскага” выкананы даволі прафесійна і стаіць на парадак вышэй іншых спісаў, якія падрыхтавалі людзі, што не ведалі беларускае мовы і не валодалі навыкамі транслітарацыі (запісу) зыходнага тэксту.

Спіс Кавеліна

Непасрэдным штуршком дзеля публікацыі *Энеіды навыварат* у часопісе «Маяк» стаўся, відаць, нарыс Р. Падбярэскага *Białoruś i Jan Barszczewski* ў першым томіку *Szlachcica Zawalni* (1844). Згадка пра [Ігнацыя] Манькоўскага як першага „narodowego białoruskiego pisarza”, аўтара папулярнай паэмы на беларускай мове, вельмі імпанавала Льву Кавеліну (1822–1891), аматару славянскае мінуўшчыны. Пэўна, ён не быў асабіста знаёмы з Р. Падбярэскім, хоць цалкам выключаць гэта нельга. (Усё ж такія яны абодва былі блізкія да маскоўскіх і пецярубурскіх колаў славянафільства). Аднак кніжку, у тытуле якое было слова *Białoruś*, ён набыў і выкарыстаў дзеля двух публікацыі ў часопісе «Маяк». Апрача таго, кніжку Я. Баршчэўскага *Szlachcic Zawalnia* мог перадаць паручніку лейб-гвардыі Валынскага палка К. Мыслоўскі, павятовы страпчы (ніжэйшы пракурорскі чын) у Араніенбаўме, які павінен быў падтрымліваць дачыненні з беларускім зямляцтвам у сталіцы імперыі і наведваць касцёл св. Станіслава ў Каломне.

Сведчаннем у пэўнай ступені супрацы “беларускага гуртка ў Пецярубурзе” (Р. Зямкевіч) з Л. Кавеліным могуць быць і публікацыі апошняга ў часопісе «Маяк», заснаваныя на матэрыялах польскіх выданняў: *Взглядъ на древнюю Польшу съ замѣчаніями о Литвѣ и Россіи* (переводъ изъ сочиненія Мацѣевскаго, съ предисловіемъ и примѣчаніями, 1844, т. XV, стр. 33–41), *Душа въ чахоткѣ* (повѣсть, перев. съ польскаго, 1844, т. XVII, стр. 10–37 и 101–152)⁵⁰ і інш. Істотна і тое, Што К. Мыслоўскі значыцца сярод тых, хто падпісаўся на другі томик „Niezabudki” Я. Баршчэўскага.

⁵⁰ Маецца на ўвазе аповесць *Dusza w suchotach: Wyciąg z papierów doktora* Людвіка Штырмера (1809–1886), добрага прыяцеля Я. Баршчэўскага. Твор упершыню быў апублікаваны ў часопісе „Athenaeum” (1843), t. IV, s. 84–182.

Характэрна, што К. Мыслоўскі перадаў спіс *Энеіды* не таму, хто яго прасіў (Р. Падбярэскі), не суайчынніку з польскамоўнага выдання, а супрацоўніку расейскамоўнага часопіса, што ў той час лічыўся «органом воинствующего мракобесия»⁵¹.

Трэба заўважыць, што ў расейскіх інтэлігенцкіх колах, дзе пашыралася ідэалогія расейскага нацыяналізму, які часта нічым не адрозніваўся ад шавінізму, і афіцыйнай народнасці, настойліва прапагандавалася думка пра неабходнасць выразнага адасаблення маларускага і беларускага «нарбчій» ад польскага ўплыву, з тым, каб паступова перамяніць (не толькі на словах, але і выкасоўваючы тое, што было адрозным ад расейскага ці падобным на польскае) іх у дыялекты вялікарасейскае мовы дзеля поўнага зліцця з «болѣе употребительнымъ нарбчѣмъ».

Выдавец і рэдактар «Маяка» Сцяпан Бурачок (1800–1877) заявіў пра «полную готовность [...] помещать подобные вѣщи, умные, прекрасные необходимые», а першаю ластаўкаю сталася публікацыя паэмы *Энеіда навыварат*.

Пра рукапіс, атрыманы ад К. Мыслоўскага, Л. Кавелін фактычна нічога не паведамляе. А сапраўды, якім шрыфтам ён быў напісаны – лацінкаю ці гражданкаю? Араніенбаўскі павятовы страпчы (памочнік пракурора), што ўжо гадоў сем-восем быў на дзяржаўнай службе і расейскаю моваю валодаў добра, мог транслітараваць даўні спіс паэмы⁵², што захоўваўся колісь у фальварку Асінавая Калода пад Веліжам. Але мог таксама і перадаць прыяцелю свой уласны спіс, а Л. Кавелін з ягонаю дапамогаю рыхтаваў тэкст да публікацыі.

Як можна меркаваць па ўступнай нататцы Л. Кавеліна, найбольшаю цяжкасцю ў транслітарацыі і рэдагаванні *Энеіды навыварат* была перадача гуку [ў] графічнымі сродкамі гражданкі. Мы не ведаем, ці выкарыстоўвалася ў рукапісе, які падаў Л. Кавеліну К. Мыслоўскі, графема *й*. Аднак менавіта адносна гэтага гуку публікатар палічыў патрэбным зазначыць: «Слогъ *вѣ*, по совѣту г. Мысловскаго, я замѣнилъ

⁵¹ А. Дементьев, *Журналистика и критика сороковых годов [XIX века]*, [в:] *История русской литературы в 10 т.*, т. 7, Москва–Ленинград 1955, с. 756.

⁵² Лічым, што як і «спіс Мыслоўскага», што трапіў да В. Бадзянскага, рукапіс, на падставе якога ўзнік «спіс Кавеліна», быў пісаны лацінкаю.

вездѣ *у*». Тым самым ён паставіў знак роўнасці паміж гукамі [у] і [ў]. Напрыклад, гук [у] у словах “*погубитсь*”, “*дульку*”, “*атпихнула*” і інш. у адпаведнасці з напісаннем аніяк не павінен быў адрознівацца ў вымаўленні ад гуча [ў] у словах “*быу*”, “*нявуошта*”, “*схоніуши*” і інш.

Параўнанне “спісу Мыслоўскага” і “спісу Кавеліна” дазваляе зрабіць выснову, што паўсталі яны на аснове аднаго і таго ж, назавём так, пратографа. Маючы на ўвазе, што “пратограф” – гэта не абавязкова нейкі там рукапіс, а – хутчэй – адзін і той апавядальнік. З гэтай прычыны ў “спісах” з’яўляюцца розначытанні: *schwacjśszy* – *схоніуши*, *prachwościna* – *лякруцина*, *skarėj* – *швыдчей*, *spiaczy* – *спряги*, *baczonkie* – *казенкѣ*, *staron* – *чарѣу*, *batasznuyj* – *чудесной*⁵³, *i sroha* – *якѣ разѣ*. Яны тлумачацца тым, што “адлегласць” паміж “спісамі” не менш за восем гадоў: “спіс Мыслоўскага” ўзнік найпазней у 1837 г., а “спіс Кавеліна” – у 1845 г. З гэтай жа прычыны ў “спісе Мыслоўскага” адзін дадатковы радок, а ў “спісе Кавеліна” – ажно шэсць.

Усе іншыя адрозненні паўсталі з прычыны адметных моўных і версіфікацыйных кампетэнцый перапісвальнікаў. На нашу думку, перапісвальнік “спісу Мыслоўскага” меў крыху вышэйшыя літаратурна-знаўчыя і мовазнаўчыя здольнасці, чым перапісвальнік “спісу Кавеліна”. Магчыма, гэта звязанае з тым, што першы спіс рыхтаваў І. Мыслоўскі, што прагнуў атрымаць вышэйшую філалагічную адукацыю, а другі – К. Мыслоўскі, які – як вядома – нават Віцебскую гімназію не скончыў.

Мы ўжо бачылі, што Л. Кавелін прыслухаўся да парады прыяцеля адносна перадачы гуку [ў] гражданскім шрыфтам, а вось шэраг іншых асаблівасцяў беларускае мовы адлюстроўваліся на пісьме не заўсёды:

- аканне/яканне: *кашель*, *пасаджитсь*, *атпихнула*, *пакатсилась*, *Яней*, *Вянера*, *Якѣ Паня*, *ина*, але: *зробійушы*, *хотѣла*, *погубитсь*, *своею*, *собаку*, *подабрау* і інш.
- дзеканне: *дзяцюкѣ*, *зладзтѣй*, *дзяцѣка*, *дзтѣцюкамі*, *стѣлядзецѣ*, але: *чудесной*, *вздѣла*, *уздѣла*.

⁵³ У асобных выпадках ёсць падставы казаць, што рэдактар Л. Кавелін правіў тэкст паводле сваіх упадабанняў.

- цеканне: *хотсьла, погубитсь, пакатсилась, тсяртухи, клътси* і інш. Прычым яно перадаецца як пры дапамозе літараў *тсь*, так і *ць*: *на уцёкѣ, пусціу, распусціуши, протапиць* і інш.
- цоканне (часткова): *на пецкѣ, на перепецкѣ, кацатыхѣ, драцона, вѣцно*.
- цвёрдае *р* амаль не выступае: *моря, падаріу, три, горя, варюга, пріяву*.

Спіс Залескага

У 1851 г., пасля заканчэння навучання ў Маскоўскім універсітэце, Б. Залескі (1827–1889) ахвяраваў прафесару В. Бадзянскаму спіс *Энеіды навыварат*. Хто ён такі, Барыс Залескі? У Я. Карскага не было ані-якіх звестак пра яго, а вось беларускія даследнікі (І. Бас, Г. Кісялёў) высветлілі, што Б. Залескі ў 1847 г. закончыў са срэбраным медалём Смаленскую гімназію (г. зн. – мясцовы ўраджэнец са святарскіх дзяцей) і, відаць, вучыўся на аддзяленні славеснасці, бо ведаў пра цікавасць В. Бадзянскага да беларускае *Энеіды*⁵⁴. Магчыма, нават, што прафесар знаёміў сваіх студэнтаў з тым фрагментам паэмы, які ён меў, нейкі час лічачы аўтарам твора Мыслоўскага. Трэба памятаць, аднак, што В. Бадзянскага за спробу публікацыі ў «Чтєніяхъ въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ», рэдактарам якіх ён быў, працы Джайлса Флетчара (1546–1611) *О государствѣ русскомѣ* улады пазбавілі ў 1848 г. кафедры «исторіи и литературы славянскихъ нарѣчій» і высылалі ў Казанскі ўніверсітэт. Праўда, навуковец не падпарадкаваўся, палічыў за лепшае застацца ў Маскве і рыхтаваць доктарскую дысертацию *О вѣрмени происхожденія славянскихъ писъмѣнѣ*. Праз год яго ўзнавілі на кафедры, а г. зн. ён зноў мог выкладаць літаратуры «славянскихъ нарѣчій», зноў знаёміць студэнтаў з беларускай *Энеідаю*.

Б. Залескі вучыўся ў Смаленскай гімназіі разам з сынам В. Равінскага Канстанцінам, але пра *Энеіду навыварат* у доме Равінскіх ён

⁵⁴ Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі...*, с. 178–179.

даведаўся хіба толькі на пачатку 1850-х гг. Дарэчы, прыкладна ў гэты час (восень 1853 г.) Равінскія разам знаёмяць з беларускаю паэмаю Пятра Шастакова⁵⁵, настаўніка расейскае славеснасці Смаленскае гімназіі, таксама колішняга вучня В. Бадзянскага, які апублікаваў у газеце «Смоленскія губернскія вѣдомости» два артыкулы пра асаблівасці «западнарусскаго языка» – *Смоленскій гаворк* і *Духовщинское подрѣчье* (1853, № 45–46 і № 50), у другім з якіх шырока выкарыстаў тэкст беларускае *Энеіды*. Апрача таго, тут упершыню з друку В. Равінскі падаецца як аўтар твора (пад даволі пазнавальным крыптанімам): *Енеида, на Смоленское крестьянское нарѣчье переложенная В.П. Р-скимъ*.

Магчыма, якраз у гэты час копія *Энеіды навыварат* са збораў Равінскіх трапіла да І. Сразнеўскага.

Узнікае пытанне: чаму Равінскія толькі на пачатку 1850-х гг. актыўна пачалі пашыраць твор, які быў напісаны блізу дваццаці пяці – трыццаці гадоў таму?⁵⁶ Адказу мы не ведаем, але гіпатэтычна можам прапанаваць наступнае: даўні рукапіс *Энеіды* (магчыма, і рукапісы іншых твораў) бацькі толькі цяпер трапіў на вочы прадстаўнікам маладзейшага пакалення Равінскіх. Яны (прынамсі, Уладзімір) прыкладаюць пэўныя намаганні, каб зацікавіць навуковую грамадскасць і, пэўна, апублікаваць літаратурную спадчыну Вікенція Паўлавіча. Ці ўзгаднялі маладыя Равінскія свой “праект” з бацькам? Магчыма. Але калі, напрыклад, яны жылі ў розных мясцовасцях (Уладзімір у Смаленску, а Вікенці Паўлавіч у адным са сваіх фальваркаў – за 60–80 вёрст адзін ад аднаго), дык ці не дастатковым аргументам для сына была пазнака на рукапісе, што «*Енеида, на Смоленское крестьянское нарѣчье переложенная*» бацькам? Больш за тое, “тытулу” твора магло і не быць. Уладзіміру Равінскаму магло быць дастаткова таго, што *Энеида* занатаваная рукою бацькі і знаходзіцца сярод іншых ягоных папераў.

Сапраўды, “спіс Залескага”, “спіс Сразнеўскага”, фрагменты паэмы ў артыкуле П. Шастакова і публікацыя ў газеце «Смоленскій вѣстникъ» (1890) паўсталі на аснове аднаго рукапісу, але ўсе яны маюць адрозныя тытулы:

⁵⁵ Магчыма, Уладзімір Равінскі, які працаваў разам з П. Шастаковым у Смаленскай гімназіі.

⁵⁶ Г. Кісялёў сцвярджае, што В. Равінскі мог напісаць паэму ў 1816–1826 гг., калі ён жыў у адстаўцы на радзіме, або ў 1827–1828 гг., калі быў зволены з пасады інспектара піцейных збораў Арэнбургскай губерні і стажыраваўся ў Смаленскай удзельнай канторы.

- 1851 – *Енеида съ Малороссійскаго на Смоленскій крестъянскій языкъ переложенная Викентіємъ Ровинскимъ (помѣщикомъ Духовицкаго уѣзда).*
- [1850-я] – *Энеида съ малоруского на Смоленский крестъянский языкъ переложенная В.П. Ров...*
- 1853 – *Енеида, на Смоленское крестъянское нарѣчіе переложенная В.П. Р-скимъ.*
- 1890 – *Енеида на Бѣлорусскомъ нарѣчій*⁵⁷.

Ці не азначае гэта, што кожны перапісвальнік самастойна акрэсліваў, як назваць свой спіс і як назваць аўтара (даць яму поўнае імя ці крыптанім)?

Мы не ведаем адказу і на гэтае пытанне. Аднак бяспрэчна тое, што кожны перапісвальнік самастойна вырашаў, як яму перадаваць на пісьме тэкст даўняга рукапісу. Тут ён кіраваўся сваім вопытам і сваімі філалагічнымі здольнасцямі.

З трох копіяў (“спіс Залескага”, “спіс Сразнеўскага” і публікацыя ў газеце «Смоленскій вѣстникъ») найбольш цікаваю нам падаецца першая, выкананая філолагам-славістам і смалянцінам Б. Залескім. Перапісаў ён “манускрыпт” Равінскіх, на нашу думку, паводле ўзору запісаў беларускамоўных тэкстаў В. Бадзянскага. І што цікавае: запіс Б. Залескага нагадвае транслітарацыю, якую выканаў В. Бадзянскі для П. Шафара. Мы нават схільны думаць, што “манускрыпт” Равінскіх быў лацінкаю. Пакінутыя В. Равінскім лацінскія крыптанімы пад расейскамоўнымі тэкстамі дазваляюць меркаваць, што літаратар мог ведаць польскую мову⁵⁸ (нейкі час служыў на Украіне і Заходняй Беларусі) і мог карыстацца дзеля запісвання ці перапісвання беларускамоўных твораў польскаю графікаю.

⁵⁷ У тэксце ўступнае нататкі (аўтарства Канстанціна Равінскага) ідзе гаворка пра «смоленское бѣлорусское нарѣчіе».

⁵⁸ Равінскія, пасля захопу Смаленшчыны Масковіяй у XVII ст., перайшлі на расейскую службу і, відаць, памяншалі веравызнанне, але як і амаль уся смаленская шляхта доўгі час захоўвалі шэраг адметных рысаў, звязаных з гісторыяй гэтага краю і працяглым знаходжаннем ў складзе беларуска-літоўскай і польскай дзяржавы. Верагодна, польская мова ў сям’і Равінскіх таксама была той каштоўнасцю, якая перадавалася з пакалення ў пакаленне.

Якія аргументы мы можам падаць у карысць таго, што “спіс Залескага” – гэта транслітарацыя “манускрыпту” Равінскіх?

Па-першае, Б. Залескі не змог расчытаць шэраг даволі простых “цёмных” мясцінаў “манускрыпту”. Напрыклад, у 48 радку слова “*няцы-сцукъ*”. Відаць сыну праваслаўнага святара польская лацінка давалася цяжка, асабліва калі ў слове фіксавалася невядомае Б. Залескаму “цоканне”. У 76 радку ён не змог прачытаць слова “Там”, відаць, па той прычыне, што ў польскай графіцы літара “Т” пісалася па-рознаму, часам “з выкрунтасам”. 222 радок перададзены ім даволі “прыблізна”: “Чистоль вы ошутча визищ”.

Па-другое, як і В. Бадзянскі, Б. Залескі падобным чынам перадаваў беларускі гук [ў]: *живѣ, бывѣ, вдався, набивѣ, встхадився* і інш. Калі ж гук [у] утвараў склад, неабходны для рытму, ён перадаваўся літараю *у*: *ни вошто украсивѣ, на уцѣкѣ, вѣ кацѣлѣ упекло* і інш. Прыназоўнік *ў* звычайна Б. Залескі запісваў як *вѣ*: *вѣ табаку, вѣ адзинѣ, словно вѣ войта силязни, напярникѣ вѣ хусточку влажсила* і інш. Але двойчы *ў* ягоным спісе (апошнія радкі паэмы) з’явілася літара... *ў*: *Шматкамы мяса ў миски клала, Зиканья ў волюшку было*. Мы тлумачым гэта тым, што стомлены перапісвальнік механічна транслітараваў *й* у новую для гражданкі літару *ў*. Тым самым стаўшы вынаходнікам новае літары *ў* гражданны.

Па-трэцяе, як і В. Бадзянскі, Б. Залескі няправільна транслітараваў літару *л*: *лада* (замест – ляда), *кашѣлѣ, Эола*. Але: *дульку, любивѣ*.

Па-чацвёртае, Б. Залескі меў праблему з перадачаю гуку [іо]. Асабліва гэта датычыла займенніка *ён* (па-польску – *он*), які лацінкаю мог быць запісаны як *jon*. З *jo* маглі быць таксама словы *ranjowi* і *kaljoi*. Думаецца, менавіта дзеля перадачы гэтага гуку перапісвальнік выкарыстаў фанетычны запіс: літары *io* ён палучыў “дашкам” (*kareta*) $\wedge$: *iônѣ* (шмат разоў), *paniôву, caliôвѣ*. Характэрна, што ў іншых выпадках гук [іо] Б. Залескі перадае літараю *ѣ*: *маѣ, мѣдомѣ, нѣба, свадѣбную, паскрѣбѣ, крадицѣ, плацѣмѣ, дзяцѣмѣ, адѣжу* і інш.

Па-пятае, лацінкаю “зыходніка” мы можам патлумачыць выкарыстанне Б. Залескім графемы ўкраінскае азбукі *Є* (некалькі разоў). Магчыма, таксама, што яна ўзнікла пад уплывам практыкі запісу ўкраінскіх тэкстаў пад час заняткаў ва ўніверсітэце.

Па-шостае, звяртае на сябе ўвагу слова *вѣдѣмуй* у 196 радку. Гэта памылка, ці сапсаваны беларускі варыянт польскага слова *wiedźmaq*?

Увогуле, нельга сказаць, што “спіс Залескага” выкананы гэтак жа старанна, як і “спіс Бадзянскага”. Так, перапісвальнік імкнуўся захоўваць асаблівасці беларускае мовы (аканне, дзеканне, цеканне, цвёрдае *р*, прыстаўныя *г* і *в*), але ўдавалася яму гэта зрабіць не заўсёды.

Агульнай загадкаю для “смаленскае рэдакцыі” *Энеіды навыварат* з’яўляецца адсутнасць у спісах “цокання”, адметнай асаблівасці беларускае мовы гэтага рэгіёна. Пра тое, што дадзеная асаблівасць была характэрная для родных мясцінаў В. Равінскага нават у другой палове XIX ст., паведамляе і ўнук літаратара, Канстанцін Равінскі:

Белорусский язык у крестьян названных трех уездов стал окончательно вытесняться великорусским, на котором говорили образованные классы и который господствовал в школе, в суду, а администрации. Но в наиболее глухих местах, особенно в Порецком уезде, еще долгое время крестьяне и особенно крестьянки «цоколи» и нередко в разговоре употребляли белорусские слова и окончания слов выговаривали как белорусы⁵⁹.

Дык В. Равінскі, творачы паэму на мове сялянаў свае ваколіцы, павінен быў перадаць гэтае “цоканне”. Прыкладна так, як зрабіў у сваіх *Гецыках* Пётр Кушын:

Андруха Пархіровіцъ! калі мой Васька вірасціць, а ві будици учи-
цилямъ у Вицѣпскамъ училищу, навцыци яго такъ гаваріць, якъ ві
гаворици... и я дакі кай штó шўцлю, да ницѣхъ ни дакумівъ, штó ві гаварі-
рили... бѣ у васъ вѣмъ за рѣзумъ заишѣвъ атъ Хвилазѣхви; а нѣ, я випишу
Рѣхтару, штó Васька калѣка, яго склюцуць, нихай валѣй будить дзякъ,
цымъ разѣумный и дакуваный дуракъ, мы Хвилазохви ня вицѣлись; а гѣта
вѣкъ мадѣбимъ и хлѣпъ идѣимъ⁶⁰.

Чаму ж гэтая рыса не адлюстроўваецца ў *Энеідзе навыварат*? Чаму на амаль 60-разовае выкарыстанне ў “спісе Залескага” словаў з літарай *ч* маецца адзін толькі *кацатыгѣ* з “цоканнем”?

⁵⁹ Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі...*, с. 264.

⁶⁰ П. Кушинъ, *Гецыки*, «Москвитянинъ: Учено-литературный журналъ» 1843, № 8, с. 403.

Так, мы памятаем, што “спіс Залескага” – гэта не аўтограф. Больш за тое, узнік гэты спіс, як і публікацыя К. Равінскага ў «Смоленскомъ вѣстникѣ», на падставе не аўтографа, а “не вельмі спраўнага спісу”⁶¹. У такім разе прыхільнікі аўтарства В. Равінскага павінны прызнаць, што паэт аўтограф страціў (аддаў цікаўным суседзям-чытачам, выслаў у рэдакцыю літаратурнага часопіса і інш.), але ўзамен атрымаў (магчыма, праз шмат гадоў) іншую моўную рэдакцыю твора (без “цокання”!), даволі сапсаваную і перайначаную. І, вядома, не мог ужо ўзнавіць арыгінал, адно захоўваў яе як памятку.

Такім чынам, гіпатэтычна можна меркаваць, што напісаная («переложенная») В. Равінскім у 1816–1826 гг. *Энеіда навыварат* неўзабаве трапіла на Віцебшчыну і Магілёўшчыну, набыла новыя моўныя шаты (без “цокання”), а пасля, занатаваная на сваёй “другой радзіме” нейкім аматарам, вярнулася пад страху Равінскіх, адкуль зноў павандравала, але ўжо ў свет навукі (архіўных сховішчаў) і мясцовых краязнаўчых публікацый. Апошні раз гэты спіс быў выкарыстаны К. Равінскім, унукам паэта, у 1890 г.

Аднак гіпатэтычна мы можам прапанаваць і іншы варыянт паходжання рукапісу, які доўгі час быў уласнасцю Равінскіх. Аўтар беларускае паэмы быў ураджэнец Магілёўшчыны ці Віцебшчыны, які ў сталым веку жыў і працаваў на Смаленшчыне, дзе з пад ягонага пярэа выйшла, па ўзору І. Катлярэўскага, «переложенная» *Энеіда навыварат*. Адсюль у паэме шэраг смаленскіх геаграфічных рэалій, а таксама асобныя дыялектызмы, зрэшты, нешматлікія. Праз вуснае (а можа, часткова і пісьмовае) папярэнне ў арэале гаворак з “цоканнем” (Веліжскі павет) твор набыў асобныя рысы гэтага дыялекту і трапіў, дзякуючы К. Мыслоўскаму, у друк. В. Равінскаму ўдалося атрымаць спіс паэмы ў часе першага доўгага побыту ў родных мясцінах у 1816–1826 гг. Вядома, быў гэта не аўтарскі арыгінал, але перапісвальнік хоць і занатоўваў *Энеіду навыварат* па памяці, але меў ўяўленне пра ейную строфіку і па магчымасці стараўся ўзнавіць яе.

І на яшчэ адну адметнасць “спісу Залескага” варта звярнуць увагу. Завяршаецца ён папярэджаннем пра магчымы працяг твора. Згадаў

⁶¹ Г. Кісялёў, *Жылі-былі класікі...*, с. 189.

пра гэта Я. Карскі: «Въ концѣ приписка: «продолженіе впередь»»⁶². Знаны славіст, аднак, пакінуў без увагі яшчэ адну фразу, узятую ў круглыя дужкі, канцавое «приписки»: «А можетъ быть и нѣтъ!». Вера-емна, улічваючы гуслівы характар “паслання чытачу”, належаць гэтыя канцавыя пазнакі калі не аўтару, дык перапісвальніку-папярэдніку Б. Залескага.

Спіс Сразнейскага

Рукапіс, які знаходзіцца СПбФ АРАН (ф. 216, воп. 3, спр. 376, арк. 1v–7), выявіў І. Цішчанка. На жаль, нам пакуль не ўдалося атрымаць якасную копію дадзенага дакумента, дык дзеля аналізу выкарыстоўваем ягоную рукапісную копію, якую выканаў у 1940–1950-я гг. Л. Бэндэ. Параўноўваючы апублікаваную ў кнізе Г. Кісялёва *Жылі-былі класікі...* першую старонку даўняга рукапісу з рукапіснай копіяй Л. Бэндэ, мы прыйшлі да высновы, што апошняя, нягледзячы на шэраг “памылак”, абумоўленых міжвольным асучасненнем старога дасавецкага правапісу, дастаткова добрая і вартая таго, каб быць уведзенай ва ўжытак.

Перш-наперш, пра г. зв. “памылкі” Л. Бэндэ.

Рукапіс СПбФ АРАН, ф. 216, оп. 3, д. 376	Рукапіс БДАМ.ЛіМ, ф. 66, воп. 1, спр. 564
Съ малорускаго на Смоленскій крестьянскій языкъ Парнюкъ панъ Греки набилъ паньскаго Въ котель	Съ малорусского на Смоленский крестьянский язык Парнюк пан греки набил паньского В котёлъ

Яны будуць сустракацца і на наступных старонках, хоць, здаецца, іх будзе значна менш.

⁶² Е. Карскій, *Бѣлорусская Энеида на изнанку...*, с. 6.

Як мы ўжо сцвярджалі, дадзены спіс паўстаў на падставе таго самага рукапісу, што і “спіс Залескага”. Вядома, мы бачым шэраг адрозненняў паміж тэкстамі. Пералічым асобныя з іх.

“Спіс Сразнеўскага” на два радкі карацейшы. Адсутнічаюць 266 (*Пацьли наща саладухи*)⁶³ і 301 (*Зиканья ў воллошку было*) радкі. Шэраг выразаў у спісах занатаваныя па-рознаму:

“Спіс Залескага”	“Спіс Сразнеўскага”
хвасталась собою Вянеру все хваливъ Яоль чи тутъ? пацёръ носъ Ни воднаго жъ нѣтъ булкаць будиць На панщину гукаць почавъ	хвасталась своею Вянерыну хвалилъ Яол ты тут? подтёръ носъ Ни водного нѣтъ буркать будетъ Гукать на паньщину началъ
“Спіс Залескага”	“Спіс Сразнеўскага”
Коли хто видзівъ Мутузъ ашъ у штановъ Тятъ Няптунъ аць Кургузова такъ аць бѣдъ У шестви тагды сидзѣвъ Чистоль вы ошутча визицѣ Дзявухны галасу гукали	Колибъ ты видѣлъ Мутусъ ажъ у портокъ грапъ Няптунъ отъ Кутузова такихъ бедъ У шатви сидель тогды Ти смоль вы съ Шуття вязитѣ Дзявухны полосу гукали

Як бачым, усе гэтыя адрозненні – ні што іншае, як памылкі прачытання, памылкі запісу і асаблівасці рэдагавання перапісвальнікаў. Так, перапісвальнікі дазвалялі сабе рэдагаваць тэкст паэмы. Нават Б.Залескі, які ўсё ж у асноўным прытрымліваўся філалагічных парадаў В.Бадзянскага.

Што датычыць нязнанага перапісвальніка І.Сразнеўскага, дык ён, пэўна, ведаючы смаленскі дыялект беларускае мовы, пастараўся максімальна зрусіфікаваць *Энеіду навыварат*. Ягонае рэдагаванне нязначна закранула лексічны склад паэмы, але цалкам змяняла ейны граматычны лад. Беларуская мова “траціла” пад ягоным пяром амаль усе свае адметныя рысы і пераўвасаблялася ў дыялект расейскае.

⁶³ Які ў “спісе Залескага” дапісаны пазней.

Выводы

На пачатку ХХІ ст. мы звярнулі ўвагу на думку Івана Ралько (1929–1979), які даследаваў праблемы гісторыі і тэорыі беларускага верша-складання, што *Энеіда нававарат* напісана ў традыцыях дзяржавінскага ямба. Менавіта дзяржавінскага, а не пушкінскага. Папулярнасць дадзенага віду верша, пэўна, скіравала і Мікалая Осіпава, і Івана Катлярэўскага выкарыстаць яго у сваіх травестацыях славуце паэмы Вергілія.

У Новай беларускай літаратуры даследнікам быў вядомы толькі адзін твор, напісаны адычнаю страфою, – *Чалом, чалом, оццы, татулька* (*Імяніннае віншаванне*), пададзены ў друк Іосіфам Цытовічам у 1843 г. Беларуская *Энеіда*, як вядома, друкавалася без падзелу на строфы. Праўда, Я. Карскі, які працаваў на пачатку ХХ ст. са “спісам Залескага”, згадваў, што

Энеида писана русскими буквами въ формѣ куплетовъ, большей частью по 10 строкъ каждый. Всего 30 куплетовъ. [...] Сходство бѣлорусской Энеиды съ малорусской и великорусской сказывается еще и во внѣшней формѣ: всѣ онѣ писаны однимъ и тѣ же размѣромъ – 4-хстопнымъ ямбомъ⁶⁴.

Усё гэта скіравала нас на пошукі адычнае страфы ў беларускай паэме.

І, сапраўды, у *Энеідзе нававарат* без цяжкасцяў удалося вылучыць тры дасканалыя адычныя страфы.

Усе яны рыфмаваліся па схеме AbAb CC dEEd (вялікімі літарамі пазначаюцца жаночыя клаўзулы, а малымі – мужчынскія). Гэта класічная схема расейскае адычнае страфы, якая выкарыстоўвалася з часоў Міхайлы Ламаносава да пачатку ХІХ ст., калі ледзь не цалкам выйшла з ужытку, застаючыся адно ў нізкай паэзіі (імітацыі і пародыі на класічныя оды і інш.). Травестацыі М. Осіпава і І. Катлярэўскага, вядома, таксама належаць да іх ліку.

Можа, адычная страфа з’явілася ў беларускім тэксце выпадкова? Можа, тут толькі адно ўплыў украінскае, якую “пераствараў” беларускі аўтар?

⁶⁴ Е. Карскій, *Бѣлорусская Энеида на изнанку...*, с. 16.

Так, сапраўды, першая і другая выяўленыя намі беларускія адычныя строфы даволі блізкія па зместу да 15-й і 19-й строфаў⁶⁵ паэмы І. Катлярэўскага. А вось змест трэцяе часткова перадаецца ў апошнім чатырохрадкоўі 26-е і 27-й строфах.

Але ж пра сляпое наследаванне І. Катлярэўскаму, пра механічны перанос адычнае страфы можна было б гаварыць толькі ў тым выпадку, каб беларускі аўтар выкарыстаў, напрыклад, рыфмы ўкраінскага. Падобнага, аднак мы не назіраем. Мы лічым, што беларускі аўтар свядома абраў паэтыку адычнае страфы дзеля свае працы. Адычныя строфы выпадкова не атрымліваюцца.

Вядома, чатыры адычныя страфы гэта вельмі мала, каб паверыць, што ўвесь тэкст быў напісаны папулярным у той час вершам. Але варта ўвагі тое, што вылучаныя намі адычныя строфы дасканалыя ва ўсіх адносінах: тут няма збою рытму, тут дакладная рыфма, тут няма чужых і лішніх слоў. А такое ў паэме сустракаецца не заўсёды. Трэба прызнаць, што “неадычным” строфам пашанцавала менш.

На нашу думку, аўтарскай задумаю было выкарыстанне адычнае страфы. Сцвярджаем гэта на падставе аналізу строфікі асноўных спісаў паэмы.

	“Спіс Мыслоўскага” (1)	Спіс Кавеліна (2)	“Спіс Залескага” (3)	“Спіс Сразнеўскага” (4)
Колькасць радкоў	103	242/236	303	301
Колькасць адычных строфаў	1	3	3	3

⁶⁵ У выданні ўкраінскае *Эпείды* 1809 г. адычныя строфы падаваліся парамі. Магчыма, гэта было зроблена з тэхнічных прычынаў ці як адметная страфічная будова, не падобная на строфіку першых двух выданняў Максіма Парпуры (1763–1828).

	(1)	(2)	(3)	(4)
Колькасць першых катрэнаў адычнае страфы	6	19	25	25
Колькасць апошніх катрэнаў адычнае страфы	1	3	2	2
Рыфмовыя пары з жаночай клаўзулай	19	34	47	47
Рыфмовыя пары з мужчынскай клаўзулай	13	25	32	32
Радкі без рыфмовае пары	1	6	7	5

Ва ўсіх іх значная колькасць радкоў (38 з 103 у “спісе Мыслоўскага”, 118 з 242 у “спісе Кавеліна”, 138 з 303 у “спісе Залескага”, 138 з 301 у “спісе Сразнеўскага”) у амаль незмененым выглядзе паходзіць менавіта з аўтарскага тэксту. Сведчаннем гэтаму – іхняя прыналежнасць да адычнае арганізацыі верша; сведчаннем гэтаму – дасканалая рытмічная арганізацыя радкоў, якія належаць адычнай страфе; сведчаннем гэтаму – дасканалая стылістыка і слоўніцтва “адычнае” часткі тэксту.

Што датычыць 52–63% тэксту паэмы, аб’яднанага ў рыфмовыя пары, дык трэба прызнаць, што створаны ён (на аснове, вядома, аўтарскага) “суаўтарам/суаўтарамі” падчас вуснага бытавання твора шляхам перакамбінавання фрагментаў адычнае страфы, а таксама дадання (не заўсёды часам удала) замест страчаных элементаў новае мастацкае тканіны.

А вось ці быў адным з “суаўтараў” нашага Паэта В. Равінскі?

ЛІТАРАТУРА (REFERENCES)

- Bas Īsīdar, *Litaraturnyâ poŭki, znahodki, dasledavannī*, Minsk 1969 [Бас Ісідар, *Літаратурныя пошукі, знаходкі, даследаванні*, Мінск 1969].
- Belaruskâ litaratura XIX stagoddzâ: *Hrèstamatâ*, sklad. A. Lojka, V. Ragojša, 2-e vyd., peraprac. i dap., Minsk 1988 [Беларуская літаратура XIX стагоддзя: *Хрэстаматыя*, склад. А. Лойка, В. Рагойша, 2-е выд., перапрац. і дап., Мінск 1988].

- Bryl' Anton, *Russkoazyčnye proizvedeniâ Vikentiâ Rovinskogo v rukopisnom otdele Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki*, "Asoba i Čas" 2020, No. 9, s. 164–174 [Брыль Антон, *Русскоязычные произведения Викентия Ровинского в рукописном отделе Российской государственной библиотеки*, "Асоба i Час" 2020, № 9, с. 164–174].
- Dement'ev Aleksandr, *Žurnalistika i kritika sorokovyh godov [XIX veka]*, [v:] *Istoriâ russkoj literatury v 10 t.*, t. 7, Moskva–Leningrad 1955, s. 743–774 [Дементьев Александр, *Журналистика и критика сороковых годов [XIX века]*, [в:] *История русской литературы в 10 т.*, т. 7, Москва–Ленинград 1955, с. 743–774].
- Haŭstovič Mikola, *Ajčyna zdalëku i zblizku: Ėgnacy Ŗkoŭski i Alâksandar Rypinski*, Minsk 2006 [Хаўстовіч Мікола, *Айчына здалёку i зблізку: Ігнацы Яцкоўскі i Аляксандар Рыпінскі*, Мінск 2006].
- Haŭstovič Mikola, *ĖNEIDA NAVYVARAT: sproba rëkanstrukcyi*, U: *Pracy kafedry ġistoryi belaruskaj litaratury Beldžâržuniversitëta: Navukovy zbornik*, vyp. pätŭ, Minsk 2004, s. 28–48 [Хаўстовіч Мікола, *ЭНЕІДА НАВЫВАРАТ: спроба рэканструкцыі*, У: *Працы кафедры гісторыі беларускае літаратуры Белдзяржуніверсітэта: Навуковы зборнік*, вып. пяты, Мінск 2004, с. 28–48].
- Karskij Evfimij, *Bëlorusskaâ Ėneida na iznanku: S" priloženem" teksta sohranivšihsâ otrŭkov*: Iz" XVIII t. Sbornika Har'kovskago Istoriko-Filologičeskago Obšestva, izdannago v" čest' professora N.F. Sumcova, Har'kov" 1908 [Карскій Евфимий, *Бѣлорусская Энеида на изнанку: Съ приложенемъ текста сохранившихся отрывковъ: Изъ XVIII т. Сборника Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, изданнаго въ честь профессора Н. Ф. Сумцова*, Харьковъ 1908].
- Karskij Evfimij, *Bëlorussy*, t. I: *Vvedenie v" izučenie âzyka i narodnoj slovesnosti, s" priloženiem" dvuh" kart*", Varšava 1903 [Карскій Евфимий, *Бѣлоруссы*, т. I: *Введение въ изучение языка и народной словесности, съ приложеніемъ двухъ картъ*, Варшава 1903].
- Kisâlëŭ Genadz', *Ad Čačota da Bagušëviča: Problemy kryničaznaŭstva i atrybucyŭ belaruskaj litaratury XIX st.*, Minsk 1993 [Кісялёў Генадзь, *Ад Чачота да Багушэвіча: Праблемы крыніцазнаўства i атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст.*, Мінск 1993].
- Kisâlëŭ Genadz', *Žŭlŭ-byłi klasiki: Hto napisaŭ raëmu ĖNEIDA NAVAVARAT i TARAS NA PARNASE*, Minsk 2005 [Кісялёў Генадзь, *Жылі-былі класікі: Хто напісаў раëму ЭНЕІДА НАВАВАРАТ i ТАРАС НА ПАРНАСЕ*, Мінск 2005].
- Kisâlëŭ Genadz', *Ėneida navyvarat*, [u:] U. Marhel', V. Čamâryckŭ, *Ėistoryâ belaruskaj litaratury XI–XIX stagoddzâŭ u dvuh tamah*, t. 2: *Novaâ litaratura: drugaâ palova XVIII – XIX stagoddze*, Minsk 2007, s. 134–151 [Кісялёў Генадзь, *Энеида навыварат*, [у:] У. Мархель, В. Чамярыцкі, *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*, т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII – XIX стагоддзе*, Мінск 2007, с. 134–151].

- Kušin" Pantelejmon, *Gécyki*, «Moskvitânin": Učeno-literaturnyj žurnal"» 1843, No. 8, s. 383–412 [Кушинъ Пантелеймон, *Гѣцыки*, «Москвитянинъ: Учено-литературный журналъ» 1843, № 8, с. 383–412].
- Martysûk Vâčaslaŭ, *Belaruskîâ matèryâly ŭ maskoŭskaj častcy arhîva Vosîpa Badzânskaga*, [u:] *Belaruskî fal'klor: matèryâly i dasledavannî: zb. navuk. pr.*, вып. 10, Мінск 2023, s. 252–270 [Мартысюк Вячаслаў, *Беларускія матэрыялы ў маскоўскай частцы архіва Восіпа Бадзянскага*, [у:] *Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні: зб. навук. пр.*, вып. 10, Мінск 2023, с. 252–270].
- Nasovič Īvan, *Sloŭnik belaruskaj movy*, Minsk 1983 [Насовіч Іван, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983].
- Podbereski Romuald, *Białoruś i Jan Barszczewski*, [w:] J. Barszczewski, *Szlachcic Zawalnia czyli Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*, Petersburg 1844, s. I–XLI.
- Rypiński Aleksander, *Białoruś: kilka słów o poezji prostego ludu téj naszej polskiej prowincii; o jego muzyce, śpiewie, tańcach, etc.*, Paryż 1840.
- Šafařík Pavel, *Slovanský národopis*, Praha 1842.
- Šafarik" Pavel, *Slavânskoe narodopisanie*, Moskva 1843 [Шафарикъ Павел, *Славянское народописание*, Москва 1843].
- Sokolov" Evgenij, *Biblioteka Imperatorskago Obšestva Istorii i Drevnostej Rossijskih": Vypusk" vtoroj: Opisanie rukopisej i bumag", postupivših" s" 1846 po 1902 g.*, Moskva 1905 [Соколовъ Евгений, *Библиотека Императорскаго Общества Истории и Древностей Россійскихъ: Выпускъ второй: Описание рукописей и бумагъ, поступившихъ съ 1846 по 1902 г.*, Москва 1905].